

4-Mavzu: XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda tarbiya.

Mashg'ulot rejasi:

1. Ijtimoiy hayotning ta'lim-tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivojiga ta'siri.
2. So'fiylik ta'limotining ma'naviy hayotga ta'siri.
3. Movarounnahrda Amir Temur tomonidan markazlashgan davlat barpo etilishi va uning fan, madaniyat va ma'rifat rivojiga qo'shgan hissasi.
4. Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va ma'rifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida maktab islohoti.
5. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari.
6. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi. Navoiyning o'qituvchi (mudarris) to'g'risidagi fikrlari.
7. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin
8. Davoniyning axloqiy qarashlari. "Axloqiy Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni.

Adabiyotlar:

1. Хошимов К., Нишонов С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005.
3. Xasanboyev J, To'raqulov X., Xaydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – T.: Fan va texnologiya, 2008.
4. Niyozov G'., Axmedova M. Pedagogika tarixidan seminar mashg'ulotlari. – T.: NOSHIR, 2011.
5. Нишонов С. Комил инсон тарбияси. – Т.: Истиқлол, 2003.
6. Ma'naviyat yulduzlari (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar). – T.: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1999.

Ijtimoiy hayotning ta'lim-tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivojiga ta'siri

Mo'g'ullar istilosi oqibatida Movarounnahr va Xorazmning kechagina yashnab turgan oboddehqonchilik viloyatlari halokatga uchradi. Gavjum va ko'rkam shaharlar, ayniqsa Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Banokat, Xo'jand va boshqalar xarobazorga aylantirildi.

O'zining hosildorligi bilan dong chiqargan vohalar suvsizlikdan qurib qoldi. Asrlar davomida Xitoy va Hindistondan Ulug' Turkiston orqali Kichik Osiyo va Yevropa tomon kesib o'tgan mashhur «Ipak yo'li» mo'g'ullar bosqini davrida butunlay barham topdi. Bu davrda ilm va ma'rifatga etkazilgan jarohat ham oz bo'lmadi.

XIV asrning birinchi yarmida Chig'atoy ulusida mo'g'ullarning o'troqlikka o'tish jarayoni kuchayib, ularning ijtimoiy hayotida jiddiyo'zgarishlar sodir bo'la boshlaydi. Movarounnahrdek madaniy o'lka bilan mustahkam aloqa o'rnatishga va o'troq hayot kechirishga intilgan Chig'atoy xonlaridan biri Kebek (1318-1326) edi.

O'troq hayotga ko'chgan Kebek va uning noiblarining bu harakatiga garchi Movarounnahrning o'troq aholisi xayrixohlik bilan qarasa-da, ammo mo'g'ul ko'chmanchi ma'murlarning kattagina qismi unga norozilik bildiradi va qarshilik qiladi. Shunday bo'lsa-da, viloyatlarga kelib o'rtnashib olgan mo'g'ullar asta-sekin o'troq hayotga ko'chib, dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaydilar. Bu esa, o'z navbatida, mo'g'ullarni borgan sari mahalliy, ayniqsa

turkiy xalqlarning madaniyati, urf-odatlarini, tilini qabul qilishga va ularga singib, turklashish jarayonini kuchayishiga olib keladi. Ular islom dinini qabul qila boshlaydilar.

Movarounnahr mo'g'ullarining o'troqlashuvin erli tojik va turkiy aholining hayotiga ta'sirsiz qolmadi. Mo'g'ul harbiy doiralarining o'troqlikka o'tib, unumdor erlarni egallay boshlashi mahalliy aholining xo'jaligiga zarba beradi. Uning ayrim qismlari o'z joylaridan siqib chiqariladi.

So'fiylik ta'limotining ma'naviy hayotga ta'siri

Tasavvuf ta'limoti VIII asr oxiriva IX asrboshlarida paydo bo'lib, butun musulmon mamlakatlarida, jumladan, Movarounnahrda ham keng tarqalgan. Tasavvuf butun Sharq ma'naviy hayotida inson kamoloti haqidagi g'oyalarning shakllanishida muhim rol o'ynagan.

So'fiylikta'limotida komil inson – bu dono, oqil, pok niyatli odamdur. Ular ilohiy poklik, nafosat, e'tiqod va tafakkur insoniyatni balo-qazolardan asraydi, ularni avaylab asraydi, deb bilganlar. So'fiylar ana shu yo'l, – mana shu haqiqat uchun intilganlar. Aslida esa, komil inson – bu ularning ideali, orzusi bo'lgan. Ular ana shu komil inson, ma'rifatli inson ideali orqali johiliyat va nodonlikka, hirs va ta'maga qarshi bel bog'laganlar.

Taniqli olim N.Komilov ta'rifi bilan aytganda: «Komil inson— bir i deal, barcha dunyoviy va ilohiybilimlarniegallagan, ruhi mutlaq ruhga tutash, fayzu karomatdan serob, siyrat-u, suvrati saranjom, qalbi ezgu tuyg'ularga limmo-lim pokiza zot».

Sharq falsafiy tafakkuri tarixida komil insonga bag'ishlangan qator kitoblar yaratilgan. N.Komilov Sayyid Abdulqodir Geloniy (Jeloniy) va Aziziddin Nasafiy (XII asr), Shayxi Kabir Muhyiddinibn al Arabiy (1165 – 1240 yy.), Abdulkarim Jili (1417 yilda vafot etgan) kabi allomalar tomonidan butushuncha muomalaga kiritilgani, Shayx Aziziddin Nasafiy esa komil inson nazariyotchisi sifatida tarixda qolgani haqida muhim ma'lumotlar beradi.

So'fiylar inson ma'naviy-ruhiy komillikka erishish yo'llarida to'rt bosqichni o'tishi kerak, deydi.

Birinchi bosqich – **shariat**. Diniy marosimlarva shariat aqidalarini, taqvolarini aynan, izchil bajarish, chunki shariat qonun bo'lib, bu qonun vujudni va qalbni tarbiyalaydi.

Ikkinchi bosqich – **tariqat**: nafsniitiyish, xushnudlik, xudonio'ylash, xilvat, ma'naviy muhabbatnichuqurlashtirib, xudo to'g'risida o'ylash, ya'nitarikat – fano, o'zdan kechish, ko'ngilni poklab, ruhni nurlantiruvchi yo'l, faoliyat shakli.

Uchinchi bosqich – **ma'rifat**: hamma narsaning, butun borliqning asosi – xudo ekanini, o'zining mohiyati xudo mohiyati bilan birgaligini bilishva anglash. Bunda odam uchun barcha kibr-uhavo, manmanlik, shon-shuhrat bema'ni bo'lib ko'rinadi, shunda u orif, ya'ni bilimli, xudoni tanigan bo'ladi.

To'rtinchi bosqich – **haqiqat**. Bunda so'fiy xudoning dargohiga erishadi, vasliga vosil bo'ladi, u bilan birlashadi, shu orqali inson foni, ya'ni «analhaq» bo'la oladi.

Movarounnahrda Amir Temur tomonidan markazlagan davlat barpo etilishi va uning fan, madaniyat va ma'rifat rivojiga qo'shgan hissasi

Amir Temurning Movarounnahrni birlashtirish yo'lidagi dastlabki harakati XIV asrning 60-yillari boshlaridan boshlangan. Buning sababi XIV asrning 50-yillari oxirida Movarounnahrda amirlarning o'zaro kurashi kuchayib, Amir Qazog'on o'ldiriladi. Mamlakatda siyosiy parokandalik avjiga chiqib, har jihatdan og'ir tanglik sodir bo'ladi. Bu davrda Chig'atoyulusining sharqiy qismi– Ettisuv va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilayotgan mo'g'ul xonlari Movarounnahrda og'ir siyosiy va ziyatdan foydalanib, bu o'lkada o'z hokimiyatini o'rnatishga harakat qiladilar.

O'zining ko'p yillik harbiy yurishlari bilan Sharqning juda ko'p obod viloyatlarini va shaharlarini zabt etgan Amir Temur o'z davlatining shon-shuhrati uchun uning markaziy qismi bo'lgan Movarounnahrning, ayniqsa, poytaxti Samarqandning obodonligiga alohida ahamiyat beradi. U zabt etilgan mamlakatlardan faqat moddiy boyliklarnigina emas, balki juda ko'p hunarmandlar, san'at ahlari va olimlarini Movarounnahrda olib keladi va mamlakatni obod etishda ularning mehnatidan foydalanadi.

Temur hukmronligining ilk davrida Kesh shahrini poytaxtga aylantirish niyatida bo'lib, uning obodonligiga katta ahamiyat berdi. Unda dunyoga dong'i ketgan mashhur Oqsaroy qad ko'tardi. Eroniy me'morlarning mahorati bilan bino qilingan bu muhtasham saroyning peshtoqi, toq-uravoqlari va devorlari zangori va oltin rangdagi arabiy naqshli koshinlar, guldor o'ymakor parchinlar bilan ziynatlandi. Sohibqiron Keshga alohida e'tibor berib, uni O'rta Osiyoning ma'naviy markaziga aylantirishga harakat qildi. Shu boisdan bu shahar «Qubbatul Ilm val adab» unvoniga ega bo'ldi.

Samarqand saltanat poytaxti qilib olingach, u alohida imtiyozga ega bo'lgan shaharga aylandi. Samarqandda Isfixon, Sheroz, Xalab, Xorazm, Buxoro, Qarshiva Kesh shaharlarining me'mor-ubinokorlari qo'li bilan saroylar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar quriladi. Shahar tashqarisida esa bog'-rog'lar barpo etiladi. 1403-1404-yillarda Samarqandda bo'lgan Ispaniya elchisi Klavixo Amir Temurning olib borayotgan binokorlik ishlaridan hayratda qolgan edi. Xuddi shu davrda Shohi Zinda me'moriy yodgorliklari guruhining Shodimulk og'a, Amir Husayn, Shirinbeka og'a kabi qator ajoyib maqbaralari, hozirgi vaqtda Bibixonim nomi bilan mashhur bo'lgan Jome' Masjid, Go'ri Amir daxmasi va boshqalar bino qilinadi.

Amir Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san'ati va davlat boshqarish uslubiga bag'ishlangan maxsus asar yaratilib, u «Temur tuzuklari» nomi ostida shuhrat topadi. Bu asar shaxsan Temurning og'zidan yozib olingan deb hisoblanadi. Unda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalari tuzumi (yo'nalishi) va vazifalari, (vazir va qo'shin boshliqlarini saylash, sipohlarning maoshi) mamlakatni idora etish tartibi, davlat arboblari va qo'shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida bayon etiladi.

Amir Temur umr bo'yi quyidagi o'n ikki tamoyilga amal qilgan:

- Har yerda va har vaqtda islom dinini qo'llab-quvvatlagan.
- Davlat ishlarini kengash asosida boshqargan.
- Salatanat ishlarini murosayu madora orqali yurgizgan.
- Davlat ishlarini qonun-qoida va tuzuklarga asoslanib boshqargan.
- Amirlar va sipohiylarga hurmat ko'rgazgan.
- Adolat va insofga tayangan.
- Fuqarolarga izzat-hurmat ko'rgazgan.
- Azmu jazm bilan ish tutgan.
- Raiyat ahvolidan doimiy ogoh bo'lgan.
- Turku tojik, arabu ajamning turli toifalariga hurmat ko'rsatgan.

- Do'stlarni unutmagan va ularga yordam bergan.
- Harjoyda sipohiylarni hurmat qilgan.

“TEMUR TUZUKLARI” DAGI O’GITLARNI MOHIYATI VA VAZIFASIGA KO’RA QUYIDAGI GURUHLARGA AJRATISH MUMKIN:	“TEMUR TUZUKLARI” DAGI O’GITLARNING AXLOQ VA ODOBGA DOIR TURLARI:
1. Din va shariatga doir. 2. Davlat va uni idora etishga doir. 3. Kengash o’tkazishga oid. 4. Podsho va vazirlarga doir.	1. Adolat va adolatsizlik. 2. So’z va ishonch birligi. 3. Do’st va dushmanlik. 4. Botirlik va qo’rqoqlik. 5. So’z va shirin-suxanlik.

“Temur tuzuklari” dagi hikmatlardan namunalar:

1. Adovat emas, adolat engadi.
2. So’zlaguvchi gar nodon erur, tinglaguvchi dono o’lsin.
3. Ota bo’lmagan, ota qadrini bilmas.
4. Dushmanidan qo’rqma, munofiqdan qo’rq.
5. Ishon. Ammo shubha qiL.
6. Kuch– adolatdadir.
7. Do’stlik sinovda chiniqadi.
8. Filning dumi bo’lguncha, chumolining boshi bo’L.
9. Toy mingan– ot ham minadi.
10. Botir jangda bilinar, dono – mashvaratda.
11. Birliksiz kuch bo’lmas.

Mirzo Ulug’bekning pedagogik g’oyalari va ma’rifatparvarlik xizmatlari

Movarounnahr va Xurosonning boy va serqirra madaniyati va islom dunyosining ma’naviy an’analariiga suyangan hamda o’z davrining madaniy tajribalaridan to’la foydalanib, uni o’zlashtirgan Ulug’bek mamlakatning ravnaqi, ayniqsa uning ma’naviy kamolotida ilm-fanning va san’atning naqadar muhimligini yaxshi tushunardi. Ulug’bek mamlakatning siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan bir qatorda, ilmiy ishlar bilan shug’ullanadi, olimlarning munozaralarida faol qatnashadi. Manbalardan keltirilgan ma’lumotlarga qaraganda, Ulug’bek o’tmishdoshlari Ahmad Farg’oniy, Abu Nasr Forobiy, Muso Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino asarlarini batafsil o’rganadi, Bu buyuk mutafakkirlarning asarlari orqali u qadimgi yunon olimlari Aflotun, Arastu, Gipparx, Ptolomeylarning mumtoz asarlari bilan ham tanishadi.

Samarqandda o’z atrofida to’plangan olimlarning bevosita ishtiroki va yordamida Ulug’bek 1424-1428-yillarda shahar yaqinida Qbiraahmat anhuri bo’yida rasadxona qurdirtdi. Doira shaklida bino qilingan bu ulkan imoratning aylanasi 47 metr, balandligi 31 metr edi. Bobo’rning yozishicha, u uch qavatli bo’lgan. Binoning sirti koshin va sirli parchinlar bilan qoplangan. Binoning ichki sahni sudsi faxriy (sestant) va koridorlar bilan to’rt qismga ajratilgan. Rasadxona ichki devorlarida koinot-u Er sharining umumiy manzarasi tasvirlangan bo’lib, shu tufayli bu mavzu aholi o’rtasida «Haqshi jahon» degan nom bilan shuhrat topadi.

Samarqalug'bek rahbarligida barpo etilgan bu ilmiy dargoh matematika, ayniqsa astronomiya sohasida ilmiy dunyoda olamshumul ahamiyat kasb etgan natijalarga erishadi. Rasadxonada olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar tufayli 1018 sobita (qo'zg'almas) yulduzlarning o'rni va holati aniqlanib, ularning astronomik jadvali tuziladi. O'rta Osiyo, Yaqin va O'rta SHarq mamlakatlari bo'ylab joylashgan 683 geografik punktlarning Samarqand kengligiga nisbatan koordinatalari belgilab chiqildi. Rasadxonada olib borilgan tadqiqotlarning natijalari asosida matematika va astronomiyaga oid qator nodir asarlar yaratildi.

XV asr aniq fanlarning, xususan astronomiyaning ravnaqi va Samarqand astronomlari qozongan olamshumul muvaffaqiyatlarida, ayniqsa Ulug'bekning rol va hissasi buyukdir. Ilm-fanga bo'lgan cheksiz muhabbat, zo'r qobiliyat va mehnatsevarligi tufayligina u Samarqand astronomiya maktabining asoschisi va rahbari sifatida ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. O'z ustida muntazam ishlash va bilimlarini tinmay chuqurlashtirish natijasida Ulug'bek o'zining ko'pgina zamondoshlaridan ham o'zib ketdi.

Samarqand rasadxonasida olib borilgan ko'p yillik tadqiqotlarning samarasi, Sharq klassik astronomiyasining nazariy va amaliy masalalarini o'zida mujassamlashtirgan va uni yangi dalil-isbotlar bilan boyitgan shoh asar Ulug'bekning «Ziji jadidi Ko'ragoniy» (Ko'ragoniyning yangi astronomik jadvali) nomli kitobidir. Bu asar 1437-yilda yozib tugallangan bo'lsa ham, unga muallif umrining oxiriga qadar bajarilgan ilmiy-tadqiqot natijalari asosida kuzatishlar va qo'shimchalar kiritib boradi. «Ziji jadidi Ko'ragoniy» asosan ikki qismdan: keng muqaddima va 1018 sobita yulduzlarning o'rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat. Shuni qayd qilish joizki, Ulug'bekning astronomik jadvali o'sha zamondagi shunga o'xshash jadvallar orasida yuksak darajada aniqligi bilan ajralib turadi. SHuningdek, Ulug'bekning yil hisobini hozirgi hisob-kitoblarga solishtirgudek bo'lsak, u bor-yo'g'i bir minut-u ikki soniyaga farq qiladi. Bular XV asr uchun g'oyat yuksak aniqlik bo'lib, hozirgi zamon o'lchovlariga juda yaqindir. «Ziji jadidi Ko'ragoniy» dan tashqari Ulug'bek «Tarixi arba' ulus» (To'rt ulus tarixi) nomli tarixiy asar hamda musiqa ilmiga bag'ishlangan beshta risola yozadi.

Ulug'bek davrida maktab islohoti

Ulug'bek Movarounnahr shaharlarini, xususan Samarqand va Buxoroni ilm-u ma'rifat dargohiga aylantirishga intiladi. Uning farmoni bilan 1417-yilda Buxoroda, 1417-1420-yillarda Samarqandda va 1433-yilda G'ijduvonda madrasalar qad ko'taradi. Hatto Buxoro madrasasining darvozasiga «Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir» degan kalima o'yib yozib qo'yiladi. Movarounnahrning bu uchta qadimiy shaharlarida barpo etilgan ilmgohlar, xususan Samarqand madrasasi zamonasining dorilfununi edi. Ushbu madrasalarda ilohiyat ilmlari: Qur'on, hadis, tafsir, fiqh (dinva shariat qonun va qoidalari) bilan bir qatorda riyoziyot, (matematika), handasa (geometriya), ilmi hay'at (astronomiya), tibbiyot (meditsina), tarix, jo'g'rofiya, ilm-u aruz (poetika), arab tili va uning morfologiyasi (kofiya) kabi dunyoviy ilmlar ham o'qitilardi. Ulug'bekning Samarqanddagi madrasasi ikki qavatli, ellik hujrali bo'lgan. Har bir hujra uch xonaga: qaznoq (omborxona), yotoqxona va darsxonalarga bo'lingan. Tarixiy manbalarda saqlangan ma'lumotlarga qaraganda, madrasada yuzdan ortiq talaba istiqomat qilgan va ta'lim olgan. Madrasada o'sha zamonning iqtidorli olimlaridan mavlono Shamsiddin Muhammad Havofiy etakchi mudarris bo'lgan. O'rta asrlarning mashhur olimlari Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid Koshoniy, Mirzo Ulug'bek va uning shogirdi Alouddin Ali Qushchilar turli fanlardan dars berganlar. XVI asrning mashhur adibi Zayniddin Vosifiyning yozishicha, 1420-yilda madrasa ochilgan. Kuni birinchi darsni Shamsiddin Muhammad Havofiy o'qigan ekan. Darsda tolibi ilmlardan to'qson nafari qatnashgan, lekin darsning ma'nosiga Ulug'bek Mirzo bilan Qozizoda Rumiyan boshqa hech kim tushunmagan. Ayrim

ma'lumotlarga qaraganda, madrasada ilmi hay'at (astronomiya)dan darsni Qozizoda Rumiylar bergan. Hatto fors-tojik adabiyotining klassiklaridan biri Abdurahmon Jomiy yoshlik chog'ida Samarqandga kelib, Qozizoda Rumiylardan birnecha marta astronomiya fanidan saboq olgan. Madrasada kamida 15-16 yil tahsil ko'rib, uning dasturi bo'yicha fanlarni to'la o'zlashtirgan va imtihonli saboqlarda o'z bilimini namoyish qila olgan tolibi ilmlarga «sanad»- shahodatnoma yozib berilgan. Mana shunday shahodatnomalardan biri Ulug'bekning Samarqanddagi madrasasida qariyb o'n olti yil tahsil ko'rgan balxlik Shamsiddin Muhammad nomiga hijriy 838 (1435)-yil rajab oyining o'rtalarida Qozizoda Rumiylar imzosi bilan yozib berilgan edi.

Alloma o'z davlatida ta'lim sohasida jiddiy islohotlarni tashkil etdi. U madrasalarni davlat ta'minotiga o'tkazdi, mudarris (o'qituvchi)larga oylik ish haqi belgilagan, shogird (talaba)larga stipendiya ajratgan.

Muhammad Tarag'ay Ulug'bek madrasa o'quv rejasiga quyidagi fanlar: arab tili, adabiyot, Qur'on, Hadis, ritorika, mantiq, falsafa, fikh (qonunchilik), metafizika, matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, tarix kabi fanlarni kiritadi.

Mutafakkir tomonidan barpo etilgan hamda o'zi bevosita ta'lim bergan madrasalarda o'qish quyidagi bosqichlardan iborat bo'lgan:

1. «Anda» (kichik) – o'qish muddati 2 yil.
2. «Aust» (o'rta) – o'qish muddati 3 yil.
3. «A'lo» (oliy) – o'qish muddati 3 yil.

Bunday yondashuvda, bugungi kun nuqtai nazaridan aytganda, bakalavriat va magistratura ko'zga tashlanadi. Ayniqda ular o'rta asr evropa universitetlari uchun ham xos bo'lgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari

Bobur 1526-yilning 21-aprelida Dehli hukmdori Ibrohim Lo'diy qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Bu g'alaba natijasida Bobur Shimoliy Hindistonni egalladi. 1526-yilning 27-aprelda Dehli shahrida Bobur podshoh nomiga xutba' o'qildi. Shu tariqa, yangi saltanat Boburiylar saltanatiga asos solinadi.

Bobur podshoh Hindistonda bir-biri bilan dushmanlik kayfiyatida bo'lgan mayda mustaqil rojalarni (hukmdorlarni) ham qilich, ham siyosat yo'li bilan birlashtiradi va 1530 yilgacha markazlashgan yirik saltanatini barpo etadi. Bu saltanat 332 yil (1526-1858-yillar), ya'ni Hindistonni Buyuk Britaniya to'liq bosib olgunga qadar hukm surdi.

Bobur xayotiy esdaliklar yozish maktabini «Boburnoma» asari orqali boshlab berdi.

«Muxtasar», «Mubayyin», «Validiya», «Xatti Boburiy» kabi asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan.

Uning ijodiga mansub bo'lgan «Xatti Boburiy» uzoq yillar davomida maktablarda, madrasalarda savod o'rgatish kitobi sifatida foydalanilgan.

Bobur nafaqat buyuk davlat arbobi, mohir sarkarda, shoir, bastakor, ayni paytda mashhur tarixchi olim hamdir. Buxorada uning nomini abadiylikka muhrlagan asar - «Boburnoma»dir.

Bu asar-Movarounnahr, Afg'oniston, Hindiston va Eron xalqlari tarixi, geografiyasi haqida juda qimmatli ma'lumotlar beradi.

Bu xotira asarlar sirasiga kiradi. Asar 1493-1529-yillar oralig'ida bo'lib o'tgan tarixiy voqealar, asarda tilga olingan joylar tabiati haqida yilma-yil hikoya qiladi.

“Boburnoma” asarida har bir territoriya ma'lum bir tartibda tavsiflangan: avvalo joyning geografik o'rni, so'ngra qaysi iqlimga mansubligi va qishloq xo'jaligi, shifobaxsh joylari, o'simliklari, qazilmalari, xayvonoti va axolisi, uning urf-odatlarini haqida ma'lumot berilgan.

Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari

Alisher Navoiy asarlari

TURKIY TILDAGI ASARLARI	FORSIY TILDAGI ASARLARI
<p>“HAMSA”,</p> <p>“XAZOYINUL-MAONIY”,</p> <p>“MAHBUBUL-QULUB”,</p> <p>“LISONUT-TAYR”,</p> <p>“BADOYIUL-BIDOE”</p> <p>“MUHOKAMATUL LUG'ATAYN”,</p> <p>“NAZMUL-JAVOXIR”</p>	<p>“DEVONI FONIY”,</p> <p>“XASBI XOL”,</p> <p>“TUHFATUL-AFKOR”</p>

Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari

Alisher Navoiyning hayoti, ijodi va qarashlari o'zining g'oyaviy-nazariy jihatlari bilan O'rta va Yaqin Sharqdagi ijtimoiy-siyosiy va falsafiy fikrlar bilan chambarchas bog'liq. U o'zi jodi va faoliyatida o'rta asrlar falsafiy she'riyatining mashhur vakillari Yusuf Xos Xojib (X asr), Ahmad Yugnakiy (XII asr), Firdavsiy (XII asr), Ahmad Yassaviy (XIII asr), Sa'diy Sheroziy (XIII asr), Nizomiy Ganjaviy (XIII asr), Hofiz Sheroziy (XIV asr), Abdurahmon Jomiy (XV asr) kabi buyuk ustozlari va salaflarining an'analari davom ettirdi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, shoirning insonparvar g'oyalari O'rta Osiyo xalqlari an'analari va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini, yozma adabiyot va ijtimoiy-falsafiy fikrlarning boy ma'naviy merosi asosida vujudga kelgan edi. Insonni sevish, unga oliy qadriyat sifatida qarash, uning baxt-saodati haqida orzu qilish, odamlar hayotini yanada forovonlashtirish yo'llarini izlash bu mutafakkir bobomizning insonparvarlik qarashlarida eng yorqin sahifalarni tashkil etadi.

Shu tariqa, XV asrda Markaziy Osiyo sharoitida ulug' mutafakkir allomalarning ijtimoiy-siyosiy va insonparvarlik g'oyalarini davom ettiruvchi va targ'ib etuvchilaridan biri – buyuk Alisher Navoiy bo'ldi.

Pedagog olimi S.Nishonova ta'kidlaganidek, “Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodining, uning amaliy faoliyatining markaziy, yo'nalish nuqtasi ham hamma narsadan oldin – insondir. Ana shu inson Navoiy talqinida ijodkor, qobiliyatli, dono, bilimli, sabr u qanoatli, sahiy, himmatli, rostgo'y, adolatli, insonparvar, do'stga sodiq, va'dasiga vafodor, kamtar shaxs.

Ana shu xislatlarning har birining mohiyati Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”, “Mahbub ul-qulub”, “Nazm ul javohir” va boshqa asarlarida ham yoritib berilgan”.

Navoiy o'zining ustози, shoir Jomiyни pir tutib, uning izdoshi sifatida tasavvufning Naqshbandiya tariqatining etuk namoyondalaridan biriga aylandi. Shu sababli uning ko'plab asarlarida olijanob inson timsoli islom tasavvufi nuqtai nazaridan talqin etiladi. Masalan, “Mahbub ul-qulub” (“Ko'ngillarning sevgani”) deb nomlangan pand-nasihatlariga boy asarining boblari tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze', rizo, ishq nomlari bilan atalgan. Ko'pchilik musulmon mualliflarining asarlarida, shuningdek Alisher Navoiyning axloqiy ta'limotida ham yuqoridagi kabi insonparvarlik fazilatlari qatori adolat tushunchasi asosiy o'rinni egallaydi. Navoiy adolatni eng yuksak axloqiy fazilat deb baholaydi, insonlarning o'zaro munosabatlarida ham, davlat va jamiyatni boshqarishda ham adolatlilik asosida ish ko'rish zarurligini ta'kidlaydi.

Navoiy ijodining asosini inson va uning ma'naviy dunyosi, muhabbat va go'zallik tushunchalari haqidagi chuqur uy-xayollar, hayot mazmuni haqidagi fikrlar tashkil etadi. Shoir nazarida muxabbat – bu insonni yomonliklardan va ehtiyojga berilishdan forig' etuvchi ulug'-vor axloqiy kuch. U o'zida olijanoblik va mardonavor ruhni, vafodorlik-ni, insondagi barcha imkoniyatlar va ma'naviy kuchlarning faol namoyon bo'lishi yo'llarini aks ettiradi. Inson ruhining go'zallikka intilishi va bu go'zallik uchun axloqiy jasorat ko'rsatishga tayyorlik Navoiyda shoirning ijodiy tasavvurida yaratilgan yuksak ulug'vorlik ko'rinishida tasvirlanadi.

Alisher Navoiyning yozishicha, faqat inson Allohning ilm u hikmatiga oshno qilingan (“Qilding ani orifi ulma'rifat”), faqat odamga ma'rifat ganji ishonib topshirilgan. Navoiy Qur'on oyatlariga ishora etib, inson ulug'ligini bunday ta'rif etadi:

“Karramno” – keldi manoqib anga

“Ahsani taqvim” – munosib anga.

Alisher Navoiy insonga birinchi navbatda hayotdagi kirdi koriga qarab baho bergan. Inson jamiyatga naf keltirishi, foydali ishlari bilan qadrli. Boshqalarga ziyon etkazadigan, jamiyat tengligi va osoyishtaligini buzadigan, siyrati suratiga to'g'ri kelmaydigan kimsalar chin inson emas. U jamiyatning har bir a'zosidan–shohmi, gadomi – inson nomiga munosib bo'lishlikni talab etadi. Navoiyning fikricha, yaxshilikning, odamiylikning mezonini – bu xalq g'am tashvishi bilan yashashdir:

Odamiy ersang, demagil odamiy

Oniki, yo'q xalq g'amidin g'ami.

Navoiy himmati baland, hojatbaror, adolatpanoh insonlarni sharaflaydi. Ma'lumki, inson allaqanday mavhum tushuncha emas. Inson o'z kasb u kori, jamiyatda egallagan mavqei bilan konkret shaxsdir.

Adabiyotshunos olim R.Barakaevning fikricha, AlisherNavoiy ijodida yosh avlod ma'naviy kamoloti va ma'rifat masalalariga bag'ishlangan asarlar katta o'rin tutishi ma'lum haqiqatdir. “Badoye' ul-bidoya” devoni debochasidagi “Devone topilg'aykim, anda ma'rifatomuz bir g'azal topilmag'ay. Va g'azale bo'lg'aykim, anda mav'izatangiz bir bayt bo'lmag'ay. Mundoq devon bitilsa, hud asr u behuda zahmat va zo'e mashaqqat tortilg'on bo'lg'ay”, –degan e'tirof ham ulug' shoirning tarbiya masalalariga katta ahamiyat berganini tasdiqlaydi.

Navoiyning insonparvarlik qarashlarida inson shaxsi qadriyat sifatida qaraladi va shu tariqa insonning sharaflari zot ekanligi haqida qadriyatlar va tushunchalar tizimi namoyon bo'ladi. Salaflari singari shoir ham insonning qadr-qimmatini uning axloqiy sifatлари – qalban pokligi, oliyhimmatligi va do'stlikka sadoqati, dunyoni yaxshi tomonga o'zgartirishga intilishi va shu kabi sa'y-harakatlarida ko'radi. Inson qadr-qimmatini yuqori nasl-nasab yoki tabaqaga mansubligida, boyligida, ijtimoiy kelib chiqishiga qarab emas, odamlar va jamiyat ravnaqi uchun sarf etayotgan xatti-harakatlari, amaliy faoliyati bilan o'lchanadi. "Sab'ai sayyor" asarida Navoiy yozadi: "Yuqori martaba va unvon kishilarga obro' keltirmaydi, xush axloqlilik va or-nomus ularning oliyjanoblighi va obro'sini belgilab beradi. Qachonki yomg'ir(axloqiylik)ning manbai or-nomusdan shakllangan bo'lsa, mazkur yomg'ir tomchisi suvsiz adir uchun obi-hayot beradi. Axloqsiz kishilar hurmatga sazovor bo'la olishmaydi, ular razil va osmon gumbazining ostidadirlar".

Insonning axloqiy tarbiyasida Navoiy aql (tafakkur)ga asosiy e'tiborni qaratadi. Alisher Navoiyning inson haqidagi kontseptsiyasi uning olam haqidagi ta'limoti bilan bevosita bog'liq. Ma'lumki, bizni o'rab turgan hayot ilohiylikni o'zida namoyon etadi, inson esa unda ilohiy borliqning sohibi sifatida gavdalanadi. Inson va Alloh haqidagi bunday tasavvurlarda mutafakkir-shoir o'zining insonparvarlik tamoyillarini asoslaydi, insonni ulug'laydi, uning shaxsi hurmatga loyiq ekanligini isbotlaydi, axloqiylik va ma'naviy yetuklik ruhida diniy ko'rsatmalarni sharhlaydi, shaxs e'tiqodi g'oyasini ilgari suradi.

Alisher Navoiy "qanoat" to'g'risida

Qanoat buloqdur-suvi olgan bilan kurimaydi; xazinadir – naqd isi sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir – urug'I izzat va shavkat mevasi beradi; daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi etkazadi.

Kimki, qanoatga odatlansa, shoh va gadoy bordi-keldisidan ozod bo'ladi... Qanoat qo'rg'ondir, u erga kirsang nafs yomonligidan qutularsan, tog'likdir – u yerga chiqsang dushman va do'stga qaramlikdan xalos bo'larsan; tubanlashishdir – natijasi yuksaklik; zoriqishlikdir – foydasi ehtiyotsizlik urug'ining mevasi farovonlik...

Alisher Navoiy "sabr" to'g'risida

Sabr achchiqdir – ammo foyda beruvchi, qattiqdir – ammo zararni daf etuvchi... Sabr shodliklar kalitidir va bandlar ochqichidir.

U o'rtoqdir – suhbat zerikarli, ammo maqsadga olib boruvchi; ulfatdir – umidi uzun, ammo oxiri istakka eltuvchi.

Ulovdir – yurishi taxir, ammo manzilga eltuvchi; tuyadir – qadami og'ir, lekin bekatga tushirguvchi.

Achchiq so'zli nasixatchiday tabiat undan olinadi, lekin zaminda maqsad xosil bo'ladi. Badxo'r dori beruvchi tabibday kasal undan qiynaladi, ammo so'ngida sog'lik yuz beradi.

Alisher Navoiy "muruvvat va sahovat" to'g'risida

Saxovat insoniyat bog'ining borvar shajaridur (boqiy ildizidir), balki ul shajarning mufidsamaridur (hosilasidir). Odamiylik kishvarining bahrim avjvari (odamiylik dengizining mavjlari), balki ul mavj bahrining samingavhari... Ma'dumlikda (insoniy fazilat sifatida) muruvva tkaramning urug' qayoshidir (qarindoshidir), balki tav'amon (umuman)

qarindoshidir... Sohibi muruvvat (muruvvatli kishi) sharif xalqidin ayrilmaydurkim, u qayda bo'lsa Tengri panohida bo'lsin – izzat va sharaf oromgohida.

Muruvvat – barcha bermakdur, emak yo'q, // Futuvvat – barcha qilmoqdur, demak yo'q. Shoir nazdida muruvvat odamgarchilik yuzasidan qilingan yaxshilik, saxovat, himmatdir, o'zida bor narsalarni muhtojlarga berish, emay edirish, kiymay kiydirishdir. Futuvvat esa barchaga yaxshilik ko'rsatish, ammo evaziga hech narsa talab va ta'ma qilmaslikdir

Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi

O'rta asrning buyuk adibi Alisher Navoiyning turkiyzabon xalqlar, xususan o'zbek xalqining ma'naviy ravnaqi yo'lidagi mamlakat obodonchiligi, el-yurtning farovonligi yo'lidagi faoliyati beqiyosdir. Mirzo Muhammad Haydarning yozishicha, Navoiyning har yilgi daromadi o'n sakkiz ming "shohruhiy" dinorga teng bo'lgan. Bu mablag'ning deyarli hammasini u xayrli ishlarga, shu jumladan jamoat qurilishlariga sarf etgan. U birgina Hirot shahri yaqinida Injil anhuri bo'yida bir qancha binolar: "Ixlosiya" madrasasi, uning qarshisida "Xolisiya" xonaqohi, "Qudsiya" jome' masjidi, "Shifoia" davolashuyi, "Safoia" hammomi, va ular qoshiga toshhovuz qurdiradi. Binokorlik ishlari Hirotning qator mohir me'mor, muhandis, banno va naqqoshlari tomonidan bajariladi. "Ixlosiya" madrasasi va "Xolisiya" xonaqohida bir necha ming kishi istiqomat qilib, fan, adabiyot va san'at bilan mashg'ul bo'lgan. O'sha davr tarixchisi Xondamirning yozishicha "Xolisiya" xonaqohida har kuni zaifa saqlab qolish, fursat boy berilgan davrlarda esa istiqol uchun xalqimiz birdamlik bilan oyoqqa turdi, "yo hayot, yo mamot" shiori ostida qahramonona kurashdi.

Navoiyning oqituvchi (mudarris) to'grisidagi fikrlari

Mudarris kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlik uchun gap-so'z va g'avg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o'rin bo'lmasa. ... Yaramasliklardan qo'rqsa va nopoklikdan qochsa, nainki, o'zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni mumkin, balki halol qilsa, qilmas ishlarni qilmoq uchun sodir bo'lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo'lib qolsa. Bu mudarris emasdir, yomon odatni tarqatuvchidir".

"Uning ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilardi, u esa bir to'da bolaga ilm va adab o'rgatadi, ko'r kim bunga nima etsin.

Shunisi ham borki, u to'dada fahm-farosati ozlar bo'ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa qanday bo'ladi. Har qanday bo'lsa ham, yosh bolalarga uning haqqi ko'pdir. Agar shogird podshohlikka erishsa hamunga (muallimga) qulluq qilsa arziydi.

Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmish ranjila,

Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Jahon ahli va olimlarining Alisher Navoiy ijodiga munosabatlari.

Alisher Navoiy ijodiga G'arb dunyosining qiziqishi hamon davom etib kelmoqda. Navoiy ijodinining bir qatrasini kashf etgan xorijiy borki, o'z hayratlartini yashira olmaydi.

Tezroq Navoiy haqida zamondoshlariga habar bergisi, uni o'z ona tiliga o'g'irgisi kelaveradi. Navoiy g'azaliyoti bilan yuzlashgan G'arb madaniyati vakillari borki, uni-ijodi yuksak, takrorlanmas shoir ekanini e'tirof etadi. Amerikalik islomshunos olim Barri Xoberman **"Saudi Aramco World"** jurnalida chop etilgan **"Choucer of Turks"** nomli maqolasida Navoiyni SHarq uyg'onish davri asoschilaridan biri sifatida e'tirof etadi. Germaniyaning **Fraye universiteti** simpoziumida o'qilgan ma'ruzalar asosida tashkil etilgan "Mir Alisher Navoiy" nomli to'plamga kiritilgan. Z.Klaymixelning "Navoiy-benavo" nomli 300 sahifali maqolasida Navoiy ijodidan olgan hayratlarini bir maqola ichiga joylash ilojisiz ish. Navoiyning Sabba'i Sayyor asari asosida italiyalik Maykl Tramezzino tomonidan 1557 yilda yaratilgan va dunyoning bir necha tillariga qayta-qayta tarjima qilingan "Sarandipning uch shahzodasi" asarini tadqiq qilgan amerikalik sharqshunos Richard Boyl bu asarni Yevropa Uyg'onish davrining shoh asari deb ataydi. O'zbekistonga kelib, Alisher Navoiy ijodini o'rgangan va uning "Lison-ut tayr" asarini ingliz tiliga tarjima qilgan kanadalik **Harri Dik** Navoiyga **"Dunyoni ma'naviy tanazzuldan qutqara oladigan ko'ngil bog'ining bog'boni"** deya ta'rif beradi. So'nggi yillarda xorijliklar tomonidan Navoiy asarlari birin-ketin tarjima qilinib chop etilmoqda. Bular qatoriga Navoiy g'azaliyotining polyak tiliga tarjimoni, shoir Nikolay Bajanning "Farhod va SHirin" dostonining tarjimalarini kiritish mumkin. Biroq, bu buyuk shoir ijodining bir debochasi xolos. Navoiy g'azallarini ingliz tiliga tarjima qilayotgan jur'atli o'zbek tarjimonlari safi kengaymoqda, xususan, A'zam Obidov, Qosimboy Ma'murov, Dinara Sultonova, Aida Bumatova shular jumlasidan. Biroq, endilikda qilingan tarjimalar xorijiy muharrir tahriridan o'tib, to'plam holda nashr etilishi, eng asosiysi, ular xorijiy davlatlarga targ'ib etilishi kerak. Zero, o'zbek tarjimashunoslari g'azal asliyatidagi ma'no va badiiyatning tarjimada qayta yaratilgan yoki yo'qligiga baho berishi mumkin, ammo, tarjima tilining silliq va xorijlik retseptor uchun o'qishligiga eng odil bahoni xorijiy egasiga bera oladi. O'tgan yili Amerikalik Massachutes shtati, Salem shahrida istiqomat qiluvchi adabiyotshunos, yozuvchi va shoir Denis Deli tomonidantarjima qilinib, 2016 yilning dekabr oyida AQSH Cervena Barva Press nashriyotida chop etilgan "Twenty one Ghazals by Alisher Navoiy" deb nomlangan kitob sotuvga chiqarildi. Mazkur mo'jazgina to'plam muallifning beshinchi kitobi bo'lib, ko'plab nufuzli ro'znoma va nashriyotlarda muharrirlik qilib kelgan Denis Deli endilikda ijodkor va tarjimon sifatida badiiy asar va tarjimalar ham nashr ettirmoqda. To'plam xorijliklar tomonidan katta qiziqish bilan qarshi olindi. Kitob bugungi kunda amazon va boshqa saytlar orqali xorijliklar hukmiga havola etilgan. Ma'lumki, Alisher navoiy g'azallarida badiiy tasvir rangorangligi kuzatiladi. Deli tarjimalarida tagma'no va ko'p sonly tasvirning ayrimlarini uchratsangiz-da, tarjimalar nihoyatda o'qishli chiqqan, eng muhim xorijliklar Navoiyni kashf etishmoqda, bu tarjimalar orqali shoir she'riyati ularga ma'qul kelmoqda. 2015 yil 15 fevralda AQSHdagi Somerville times nashrida masachusettslik siyosatshunos Denays Provost xonim tomonidan mazkur kitobga taqriz yozildi. Pravost xonim o'z maqolasida yangi nashr etilgan kitobning dizayni undagi illyustratsiyalardan tortib g'azallar jozibasini ham tasvirlashga harakat qiladi. Maqoladan iqtibos keltirsak: "Bu siz uchun bir ochilish bo'ladi. Yangi bir olamni kashf etasiz. Bu kitob javohirlar to'ldirilgan bir qutiga o'xshaydi. Menda bir katta savol tug'ildi bu shoir kim? Nega u haqida oldinroq eshitmadim? Mening yoshimdagi boshqa kishilar singari asosan G'arb dunyosini ko'proq o'qib o'rganganman. Lekin dunyoning boshqa chekkasida yozilgan nodirliklar tarjima orqali bizgacha etib kelishi mumkin. Soleman Barksning xizmati o'laroq XIII-asrda SHarqda yashab ijod qilgan Rumi she'riyati bizda ham yaxshi o'qildi. Biroq, Navoiy haqida kim eshitgan?". U o'z so'zini davom etar ekan, Navoiyning nafaqat shoir,

balki davlat arbobi bo'lgani, o'z tili uchun CHoser kabi kurashgani haqida to'liqlanib gapiradi. Turkiyda yozgani uchun G'arbda unchalik tanilmagan Navoiy ijodining nihoyatda go'zalligi, g'azal strukturasidagi musiqiylik va so'fiyona mazmun Petrarka sonetlari misol o'quvchini o'ziga maftun etishini ta'kidlaydi. Bir so'z bilan aytganda, Alisher Navoiy ijodini tushunganicha tarjima qilib, o'z zamondoshlariga havola etayotgan xorijlik tarjimonlar g'azallar ortida yashiringan so'z o'yinlarining ondan birini kashf etolmagan bo'lsalar-da, tarjimalar o'qiganlarni hayratga solmoqda.

Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari

Jomiy (taxallusi; asl ism-sharifi Nuriddin Abdurahmon ibn Ahmad)(1414.7.11, Jom—1492.8.11, Hirot) — fors-tojik shoiri, naqshbandiylik tariqatining yirik vakili.

Jomiydan ulkan va rang barang adabiy hamda ilmiy meros qolgan. Ba'zi olimlar Jomiy asarlarining umumiy soni 100ga yaqin deb taxmin qiladilar. Navoiy “Hamsatul-mutahayyirin”da uning 38 asarini nomma-nom sanab ko'rsatadi. Jomiy asarlari falsafa, tasavvuf, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, san'at sohalariga hamda nazm va nasrning har xil janrlariga oid. Jomiyning ijodiy faoliyati ko'p qirrali bo'lsa ham u Sharq xalqlari madaniyati tarixida ko'proq genial shoir va mutafakkir — olim sifatida tanilgan.

Jomiy uchta lirik devon, etti dostonon iborat “Haft avrang” (“Etti taxt”), ta'lim-tarbiyaga oid “Bahoriston” asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o'ringa ega bo'ldi.

Jomiyning “Lujjatul-asror” (“Sirlardengizi”, 1475), “Ashiatul-lamoat” (“Yiltillagannur”, 1476) diniy-falsafiy qasidasi Ibn Sinoga bag'ishlangan. Dostonlarida xalq ommasining eng yaxshi orzu-umidlarini kuylagan. 7 dostonon iborat “Haft avrang” (“Etti taxt”yoki “Katta ayiq”, 1480—87)dagi “Silsilatuz-zahab” (“Oltinzanjir”,1472), “Tuhfatul-ahror” (“Nuroniylar tuhfası”, 1481—82), “Sibhatul-abror” (“Taqvodorlar tasbehi”, 1482— 83) dostonlarida yuksak xulq-atvor mezonlarini targ'ib qilgan, kishilarni ma'rifatga, yurtparvarlikka, to'g'rilik, insof va iymonga chaqirgan.

Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari Sa'diyning Guliston asari uslubida yozilgan “Bahoriston” asari va “Xaft avrang”ga kirgan “Tuhfat ul axror” hamda “Silsila tuz zahab” (“Oltin zanjir”) va boshqa dostonlarida ifodalangan.

Budostonlarda va “Bahoriston”da Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson haqidagi qarashlarini bayon etadi.

Jomiy o'zining mashhur “Silsilatuzzahab” (“Oltin zanjir”) dostonida esa “Sevimli aziz farzandga nasihat” bobida, avvalo har bir yosh bilim olishi zarurligi, chunki inson umri juda qisqa bo'lib, bu ulfni behuda o'tkazmasligi, ammo bilim olgandan so'ng unga almal qilish lozimligini ta'kidlaydi va amaliyotsiz ilm ham behuda ekanligini alohida uqtiradi.

Abdurahmon Jomiy hikmatlaridan

Hammadan avval farzand, bilimdan bahramand bo'l,

Nodonlik yurtidan chiq, bilim tomon olyo'L.

Har bir kishiga bu so'z, oyna kabi ayondir,

Dono tirik hamisha, nodon o'liksimondir.

Eng zarur bilimni qunt bilan o'rgan,
Zarur bo'lmaganin axtarib yurma.
Zarurini hosil qilgandan keyin,
Unga amal qilmay umr o'tkurma.
Kimning qalbdiliga kirdi qanoat,
Hirs bilan ta'madan qutuldi bori.
Qanoat gilami to'shalgan erda,
Sindi ochko'zlig u ta'ma bozori.

Qoldiray desang jahonda yaxshi nom,
Yaxshilik qil, yaxshilik qilgil mudom...

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari

Jaloliddin Davoniy (to'la nomi Jaloliddin Muhammad ibn Asad as Siddiqiy ad Davoniy) (1427 — Davon qishlog'i, Eron — 1502) — sharq olimi, faylasufi. Yoshligidan ilm-fanga, xususan fiqhshunoslikka qiziqadi. Maktabni bitirgach, Sherozga kelib madrasada tahsil ko'radi. So'ng Sheroz shahri qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste'foga chiqqach, mudarrislik qiladi. Umrining oxirida o'z qishlog'iga qaytib, ilmiy ish bilan band bo'ladi. Davoniy Eron, Hindiston, Iroqning ko'p shaharlarida bo'lib, olim va shoirlar bilan uchrashdi. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning dunyoqarashini o'rgandi, Temur va temuriylar davrida yashagan mutafakkirlar asarlaridan unumli foydalandi. U falsafa, axloqshunoslik, mantiq, fiqh, falakiyot, riyoziyot va handasa fanlari muammolarini tadqiq qilib asarlar yozdi. Bu asarlarida inson va uning kamoloti, ilm-fan va uning jamiyatdagi o'rni, kasb-hunar, yuksak insoniy fazilatlarni egallash haqida fikr yuritdi. Davoniyning asosiy asarlari: «Axloqi Jaloliy», «Risolatul-xuruf» («Harflar haqida risola»), «Risolayi isboti vojib» («Zaruriyatning isboti haqida risola»), «Risola ul-mufradot» («Moddalar haqida risola»), «Risolayi fi tavjix ul tashbih» («Majoz talqini xaqida risola»), «Risola darelmun-nafs» («Ruhshunoslik to'g'risida risola»), «Tariqati tarbiyat ul-avlod» («Bolalarni tarbiyalash usuli») va b. Davoniyning fors va arab tilida bitilgan qo'lyozma hamda toshbosmada bosilgan risolalari dunyoning ko'p kutubxonalarida, shu jumladan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

“Axloqi Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni.

Davoniyning axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan “Axloqi Jaloliy” asari dunyoning ko'p tillariga tarjima qilingan. Asar uch qismdan iborat. Birinchi qism – axloq faniga, ikkinchi qism – “Odamning ichki holati” oilaviy hayotiga, uchinchi qism – “Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati” deb nomlanib, unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar ko'tariladi.

Davoniy inson o'zining aqliy qobiliyatini tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilish lozimligini uqtiradi: 1) zehn o'tkirligi; 2) fahmlilik; 3) zehn ravshanligi; 4) bilimni tez egallash qobiliyati; 5) qo'yilgan muammoni tezda anglashi; 6) yodlash qobiliyati; 7) xotira.

Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarni uchga bo'ladi: 1) inson aqliy faoliyati bilan bog'liq; 2) ta'lim-tarbiya natijasida vujudga keladigan; 3) kishilarning shijoati, jasurligi bilan bog'liq.

Davoniy insoniy fazilatlarni to'rtga bo'ladi: donolik, adolat, shijoat, iffat.

Davoniy g'azabni eng og'ir ruhiy kasallik deydi. G'azab kishining katta nuqsoni, kamchiligi, aqlsizligidir, agar aql g'azabva hissiyotga bo'ysunsa, kishi hayvon darajasiga tushib qolishi mumkin, chunki hayvonning aqli bo'lmaganligi tufayli u g'azab va quvvatini o'ziga buysundira olmaydi. Inson aqli bo'la turib g'azabni buysundira olmasa, buni hech qachon kechirish mumkin emas.